

22
11. 93
Фирғанжи З Агајева

Жарғырақты
Әулиенин
ИНТОНАСИЈАСЫ

Бакыт 1978

2.A
A-29

АЗЭРБАЙЧАН ССР
АЛИ ВЭ ОРТА ИХТИСАС ТӘҢСИЛИ НАЗИРЛИИ
В. И. ЛЕНИН адына
ГЫРМЫЗЫ ӘМӘК БАЈРАҒЫ ОРДЕНЛИ
АЗЭРБАЙЧАН ДӘВЛӘТ ПЕДАГОЖИ ИНСТИТУТУ

ФИРӘНКИЗ АФАЈЕВА

АЗЭРБАЙЧАН ДИЛИНИН
ИНТОНАСИЈАСЫ

(ДЭРС ВЭСАИТИ)

АПИ-НИН НӘШРИ

Бакы — 1978

БИР НЕЧЭ СӨЗ

Дилимизин чох зэнкин интонасија хүсүсийжэтлэри һаггында бу вахта гэдэр аз-чох санбаллы бир эсэр јазылмамышдыр. Һалбуки бунсуз чанлы дилин тэдгигини там несаб етмэк олмаз. Интонасијанын тэдгиги һэм дэ нитг мэдэниjjэтинин тэбслиги вэ һэмчинин сэhnэ нитгинија ёjrэнилмэси бахымындан актуаллыг кэсб едир. Һабелэ поетик нитгин тэдгиги мэсэлэси дэ интонасија ила әлагэдарьдыр.

Интонасија мэсэллэрийн ёjrэнэркэн гаршија бир сыра елэ синтактик конструксијалар чыхыр ки, буулар эн'энэви грамматика тэрэфиндэн тэдгиг едилмэмшидир. Мэсэлэн, парселясија надисэси, сегмент чүмлэлэр, квази сууллар, фраза вэ с. анлајшлар мэhз интонасија ила әлагэдэр шэрh вэ изан олuna билэр.

Интонасија проблеми чох мүрэkkэб, чохшахэли проблем олдугуундан дээрслик чөрчинвэсиндэ бу проблемин һөтгөрэфли әнатэ олунмасы мүмкүн дејилдир. Бурада мүэллифин даhа зэруүц сајдьыг вэ тэ'лимини вачиб несаб етдији проблемлэр дилчилүүин мүасир налийжэтлэри бахымындан шэрh едилр. Китабын һечми дэ мүэллиф интонасија проблемини там әнатэ етмэjэ имкам вермэмшидир.

Китабдакы гүсрлары көстэрэн вэ бу дэрслийн кэлэчэкдэ тэkmиллашмэснэ ярдым едэн хејирхэн охуучуларымыза эввэлчэдэн миннэтдарлыгымы билдирирэм.

Мүэллиф

Елми редактор: дос. Ф. ВЕЈСЭЛОВ

ИНТОНАСИЈА СИНТАКТИК ВЭ ФОНЕТИК һАДИСЭ КИМИ

Диллэрин тэсвириндэ фонетик һадисэлэрэ мұнасибэт бахымындан дилчилэр фонолокијанын ики мұхтәлиф тэдгигат объектини—фонематика вэ просодијаны фәргләндирлэр. Бунунла әлагэдэр олараг, дилин фонологи үнсүрләри (елементләри) вэ ja ванилләри¹ ики группа—фонемләрэ вэ просодемләрэ ажрылыр. Биринчилэр сегмент ванилләр, икинчилэр исэ суперсегмент (вэ ja супрасегмент) ванилләр адланыры. Бу бөлкүj мұвағиг фонолокијанын ики ше'беси мөвчуддур. Фонемләри, онларын вариантыны, фәргләндирчи (дифференциал) әламэтләрини, һабелэ бирләшмэ вэ сыраланма хүсүсийжэтләрини ёjrэнэн саhә фонематика, просодемләри (вургу, тон, интонасија, һэмчинин сэслэрин кәмиijэтини) ёjrэнэн саhә исэ суперсегмент фонетика адланыры. Белэ бөлкү һэм нитг фәалийжэтиндэ иштирак едэн шәхсләрин нитги гаврама хүсүсийжэтләрине уjғун кәлир, һэм дэ дилин сэс һадисэлэринин практики тэдрисини асанлашдырыр. Лакин функционал аспектдэ вэ хүсүсилэ дилин фонологи системи илэ морфологи вэ синтактик системләринин мұнасибетинэ кәлдикдэ бу бөлкү мүэjjэн чәтинликлэр төрөдир ки, бу чәтинликләрин арадан галдырылмасы учун минимал фонологи ванилләрлә просодик васитэләрин уjғун вэ фәргли чәhэтләрини мејдана чыхармаг вачибдир.

Нээри чәhэтдэн фонематик вэ просодик һәдләрин фәргләндирilmэс бир о гэдэр дэ чётин дејилдир. Чәтинликлэр просодик васитэләрин дэгиг ёjrэнилмэс, онларын һэм физики-акустик, һэм дэ функционал мәниjjэтләринин тэдгиги заманы өзүнү көстэрир. Доғрудан да, бу вэ ja дикэр дилдэ данышан һэр кэсэ саит вэ самитин нэ олдугу мә'lумдур. Һалбуки тон, вургу, интонасија вэ саирэнин нэ олдугуну һәтта профессионал дилчилэрин өзләри белэ бир о гэдэр дэ генаэт-бәхш шәкилдэ мүэjjэнләшдирэ билмирлэр.

¹ Фонетикада (фонолокијада) тез-тез «фонологи үнсүр», «фонологи элемент» вэ «фонологи ванил» терминләри ejni мә'нада ишләнір.

«Просодија» анлајшынын әнатә даиресини дәгіглаш-
дирмек асан дејилдир. Диличилик елминдә дилин сес системи-
ниң тәддиги заманы, жухарыда дедијимиз кими, адатен «сег-
мент» вә «суперсегмент» фонологи ваһидләр фәргләндирли-
ләр: фонемләр вә онларын вариантыны «сегмент»—елемен-
ләр сырасына аид едилрә, «суперсегмент» ваһидләр сыр-
асына давамлылығы ади фонемләрин давамлығындан даһа
чох олан нитт ваһидләри дахил едилрә ки, бу ваһидләр дә
маһијјет етибариүе фонемләрдән иридирләр. Лакин «фонем-
ләрдән иридир» дедикдә өтијатлы олмаг лазымдыр, чунки
ики фонемдән ибарәт олан дифтонглара, трифтонглара һеч-
чүр просодик ваһид демәк олмаз.

Бу бахымдан фонологи кәмијјет анлајшынын өзү дә
гисмән просодија анлајшынын тәркибинә дахил олур. Мәсә-
лән, сөһбәт узун вә гыса саитләрин сөзфәргләндирли ролу
нагында кедирсә, биз фонематик һадисәдән бәһс етмиш олу-
руг. Лакин бу вә ja башга дилдә һече узунлуғу вардырса,
белә һалда мәсәлә просодија бахымындан өјрәнилмәлидир.
Гејд етмәк лазымдыр ки, интенсивлијин өзү дә аналоги шә-
килдә һәм фонематик, һәм дә просодик саһәјә аид едилә би-
ләр. Белә ки, сөһбәт әкәр самитләрин интенсив тәләффүзә
көрә гарышлашмасындан (оппозицијасындан) кедирсә, биз
фонематика илә, интенсивлијин вурғу шәклиндә реаллашма-
сындан данышанды просодија илә үз-үзә қәлирик.

Вурғунун өзүнүн дә просодија мұнасибәти о гәдәр ай-
дын дејилдир. Дүнja дилләринин бә'зисиндә вурғу просодик
сәчијјә дашишыр. Белә дилләрдә вурғу илә просодик узунлуг
арасында билаваситә әлагә мөвчуд олур. Лакин елә дилләр
бағлы дејилдир. Мәсәлән, Азәрбајҹан дилиндә интенсивлик
да вә мелодик јүксәклик бирликтә фәргләндирли функција да-
шишыр. Илк бахышда белә көрүнә биләр ки, вурғунун фәрг-
ләндирли рол оjnадыры дилләрдә садәчә оларaq вурғулу вә
вургусуз саитләрин фонологи функцијасындан сөһбәт ачмак
зәруридер (мәсәлән, рус дилиндә мұка вә мұка сөзләриндә
олдуғу кими). Лакин әсил маһијјетә кәлдикдә вурғунун дил-
кәр фонологи һадисәләрдән (мәсәлән, бә'зি дилләрдә саит-
ләрин ачыглығы, гапалылығы вә саирә) әсас фәрги ондан
чибарәтдири ки, вурғу тамамилә башга функцијада чы-
хыш едир. Белә ки, вурғунун әсас функцијасы чумләдә сөзлә-
ри гарышлашдырымадејил, сөзү нитт ахынында дикәр сөз-
ләрдән сечмәк вә айрмагдыр. Бу исә гарышлашдырычы вә
я жа фәргләндирли функција олмајыбы, сечиши вә айрычы
функцијадыр. Мәһз буна көрә дә дилчиләр вурғудан, мәсә-
лән, мәнтиги вурғудан данышдығда, илк нөвбәдә онун «ая-
рычы», «нәзәрә چарпдырычы» функцијасыны гејд едир вә ону

интонасија һадисәси кими тәддиги едирләр¹. Бу сәбәбдән бә'зи
тәддигатлarda «мәнтиги вурғу» термини әвәзинә «интонасија
васитәсила аյырма» термини дә ишләдилir. Бу ад алтында
интонасија васитәләринин көмәји илә чумләдә һәр һансы сө-
зүн (вә ja онун бир һиссәсинин) мүэjjән мәгам вә ja шәраи-
тиндән, данышшанын мәгәсдиндән асылы оларaq даһа габарыг
нәзәрә چарпдырылмасы анлашылыр.

Үмумијјәтлә, вурғу мәнијјет етибариүе сөзүн бутөвлүjүнә
хидмәт едир вә онун әсас формалашдырычы елементләрин-
дән бири кими чыхыш едир. Демәли, о, фонематик сфераја
јох, просодија дахил едилir. Лакин вурғу сөзүн өзүнү белә
специфик шәкилдә характеристизә едир вә өз мәнијјети етиба-
рилә интонасијанын дикәр васитәси олан тондан фәргләнир.
Тонлар мұхтәлиф дилләрдә мұхтәлиф хүсусијјәтләре малик-
дир. Бә'зи дилләрдә тонлар нәнинки чүмләләри, һәтта сөзлә-
ри фәргләндирмәј хидмәт едир (мәсәлән, Чин вә Вjetnam
дилләриндә олдуғу кими). Вурғунун исә әсас функцијасы,
дедијимиз кими, сөзу хүсуси нәзәрә چарпдырмагдыр. Лакин
вурғунун функцијасыны тәкчә бунда көрмәк сәһи оларды.
Вурғунун мөвчудлуғу динләјиши үчүн вачибdir. Эввәлән
она көрә ки, вурғу нитт ахынын нисбәтән ири парчалары-
ны әнатә едир, икинчиси она көрә ки, о соҳ вахт гәтијјәтлә
фәргләнән фонетик әламәтә вә ja белә әламәтләрин бирләш-
мәсінә әсасланыр вә нәһајәт, она көрә ки, башга фонологи
ваһидләрлә мұғајисәдә о даһа аз ихтијарилијә маликдир,
(јәни хүсуси дил системи илә мәһдудлашмыр). Бундан эла-
вә, вурғуну характеристизә едән бүтүн элементләр мәһз нитт
ахынында реал шәкилдә чыхыш едир. Налбуки гарышлаш-
дырылан ваһидләр (фонемләр) она көрә фәргләнирләр ки,
динләјиши шүурсуз, инстинктив сурәтдә һәмин элементләри
онларын парадигмләринә аид едир. Мүмкүндүр ки, мәһз
бина көрә дә вурғу билаваситә вә даһа асан гавранылыр.²

Просодик ваһидләр вә ja просодемләр фонемләр нисбә-
тән даһа аз дәрәчәдә ихтијариidlәр. Мәсәлән, интонасија-
ны ән ади формаларда белә чидди лингвистик әрчивәјә сал-
маг, ваһид систем һалында өјрәнмәк мүмкүн олмур.

Фразанын сонунда она суал мә'насы вермәк үчүн тонун
јүксәлмәсінә диггәт етдикдә айдын олур ки, о, суал әдаты-
нын ичра етдири функцијаны өз үзәринә көтүрүр вә буна
көрә дә фонологи ваһид кими чыхыш едир. Тонун јүксәкли-
јинин, интенсивлијин вә интенсивлијин хүсуси формасы кими
чыхыш едән узунлуғун үмуми вә әсас чәһәти ондан ибарәт-

1 И. Б. Думкова. Логическое ударение (интонационное выделение) в современном китайском разговорном языке. М., 1972, с. 3.

2 А. Мартине. Принцип экономии в фонетических изменениях. М., 1960, с. 203—204.

дир ки, онлар мүэjjән јүксәклик гүтбү јаратмага хидмәт едиrlәр, јәни нитг парчасының hәр hансы бир hиссәсини онун дикәр hиссәләринә нисбәтән габарыг шәкилдә нәзәрә чарпдырылар. Бу хүсусијәт индичә адлары чәкилән просодик элементләри сырф лингвистик манийәт дашыјан фонематик гарышлаштырмалардан фәргләндир. Фонематика аз сајда вәнилләрдән ибарәтдирсә, нитг парчаларыны характеристикасынан да таңын, чохшахәли вә мұхтәлиф аспектлидир.

Нитгин просодијасы дедикдә, мұхтәлиф нитг парчаларыны—hечаны, сөзү, мұхтәлиф дәрәчәли ритмик вәнилләри, hәкм-фразаны вә контексти мүэjjәнләшdirән, онларын биткинилини вә спесиfикијини характеризә едән темп, сәс тонунун јүксәклик вә интенсивлик дәрәчәләри нәзәрә тутулур. Hәкм вә фразанын просодијасы вә ja интонасијасы дедикдә, ejni фонетик hадисә нәзәрә тутулур. Фразанын просодијасы мұхтәлиф мәгсәдләр күдүр: синтактик, мәнтиги—предикатив, фразафәргләндир, үслуб фәргләндир, модаллыг јаратмаг вә саире.

Дилчилиkdә hәр бир тәдгигатын әсас объекти, илkin материалы үnsиijәt актыдыр ки, бу актын да әсас мә'налы вәнилди ja фраза, ja да hәкмдүр. Фраза вә ja hәкм дедикдә, актуаллашмыш елә үnsиijәt вәнидини нәзәрә тутуруг ки, бу вәнил бүтөв бир чүмләjә уjғун кәлә дә биләр, кәлмәjә dә. Просодик вәнил вә васитәләр мәhәz фразанын, jaхуд hәкмүн аjры-аjры hиссәләре парчаланмасына уjғун шәкилдә өjрәнилмәlidir. Башга сөзлә десәk, hәr бир нитг парчасынын өзүнәmәхсүс просодик кеjfiyjәtlәri вардыр вә бу кеjfiyjәt дә hәmin нитг парчалары илә вәhәdәtдә тәдгиг едилмәlidir.

Нитгин әn кичик парчасы hечадыр. L. P. Зиндерин дедији кими, hеча—әn кичик тәlәffүz вәнилидир. Нитг нә gәdәr јавашыдylса да, онун аjдынлығына нә gәdәr чох чәhд едилсә dә, hечадан о jана парчаланмыр. Вургу hечанын әсас просодик әlamәтидир, онун мадди лингвистик ifadәsi hечаду зәлдәn саитdәn ибарәтдир.

Бә'зи дилләрдә hечалар өзләrinә mәхсүс тон параметрләри илә характеризә олунурлар. Mәsәlәn, bә'зи дилләрдә hәr бир hеча тон јүксәклиji вә ja мелодик ahәnkin mүэjjәn чаларлыглары илә сәchijjәlәniр. Бир сыра дилләрдә лексик сәvijjәdә алчаг вә јүксәk тон фәргләniр вә hәr бир лексик вәнил өз тәркибинә hечаларын сајы гәdәr дә јүксәlәn вә enәn тоnlara малик ола билир.

Бу тип дилләрдә тонун мелодик јүксәклиji mүэjjәn аксентоложи рол дашиjыр; вургу hеча үчүн даha јүксәk тон вә ja тонун нисбәtәn јүксәlmәsi характерикdir, тонун алчалмасы исә өтәридир. Сөз вургусы олмаjan дилләrдә исә тонун

јүксәlmәsi вә алчалмасы сөзфәргләndiriчи рол оjнаjыр. Тонлар просодик элементләr олсалар да, сөз вургусы олмаjan дилләrдә тонларын гарышлыглы мұнасибәti мүэjjәn дәrәchәdә фонемләrin бир-биринә мұнасибәtinи хатырладыр. Тонларын нисбәtәn чох олдуғу дилләrдә онлар серия вә сыралар јарадыр ки, бунлар да өз нөvbәlәrinde фонем параметрларыны вә сыраларыны хатырладыр.

hечанын просодик структурасы мұхтәlif кеjfiyjәtlәrlә характеристизә олунур: a) hечанын temporal гурулушу hәm hечанын ритмик групдакы jерindәn, hәm dә rитмик групун өз мөвgejiндәn асылыдыр; b) hечанын tonal характеристикасыna қәлдикdә исә o, сәs тәrkiбинdәn; rитмик групдакы мөvgejiндәn вә rитмик групун өзүнүn hәkм дахилиндәki просодик мөvgejiндәn асылыдыр; в) hечанын dinamik характеристикасы онун гурулушу вә hәkмдәki вәzijjәti, мөvgeji илә бағlyдыр. «Сайт—самит» гурулушлу hечада сайтин интенсивлиji «самит—сайт» ардычыллығындақына нисбәtәn ашағыдыр. Hәkмүn соh hечасынын интенсивлиji башланғыч hечалара нисбәtәn ашағыдыр. Hечанын тәrkibinә дахил олан сәslәrin өз интенсивлиji исә hечанын идентификаjасы үчүn зәruри (релевант), даha ири просодик вәниdin идентификаjасы үчүn исә геjri-зәruри (иррелевант) ола биләr.

Нитгин hәcmчә даha ири просодик вәниdi rитмик групдур ки, o да бир hечә hечадан ибарәт олур. Rитмик групласын бир-бирини изләmәsi нитгин rитмик гурулушуну эмәlә kәtiрир ки, bu да өз нөvbәsinde hәkмүn форма вә ja үслубуны сәchijjәlәndirir.

Rитмик групун тәrkibinә бир вурғу алтында үмумиләшиб бирләшәn бир hечә лексик вәнил дахил олур. Rитмик групун тәrkibindeki мә'налы лексик вәнилләrә сөz вургусу дүшә биләr вә ja jерini dәjiшә биләr.

Rитмик групласын hечә тәrkibi мұхтәlif вә rэнкаrэнkдир. O, нитg үnsiijәtiniн формасындан (монолог, диалог, сөhбәt), нитg мұhакимәsinin типindәn (үздәn охумат, haзырыгыз нитg), данышсанын вә ja динләjәnin гарышлыглы әлагәsinde (билаваситә вә ja билаваситә әлагә), ичтимай сәбәбләrдәn вә саирәdәn асылыдыr. Rитмик групун просодик параметрләri hәm лингвистик, hәm dә геjri-лингвистик факторларла бағlyдыr.

Rитмик груп hәcmчә мұhакимәjә ja бәrabәr ола биләr, ja da мұhакимәdәn ири нитg парчасынын компоненти ола биләr. Дилчилиjimizde hәmin вәниd «сintагма», «нитg такты» вә ja «үзвләnәn аксент вәниdi» адыны алмышдыr.

L. B. Шерба сintагманы нитg просесинде бүтөв бир mә'на ifadә eдәn фонетик вәниl адландырыr. B. B. Вионограф

дов Л. В. Шербаның әсәрләrinә истинаң едәрәк синтагманы нитгин әсас синтактик-семантик ваһиди адландыры.

С. М. Гайдучик дилин просодик системин тәсвириндә бирпланлы терминологияның вачиблигини нәзәрә алараг ритмик групдан ири олан ваһиди адландырмаг үчүн «синтагма» термининдән дејил, «ритмик фраза» термининдән истифадә едир.¹

Мә’лумдур ки, дилчилик елминдә дил ваһидләринин икили үзвләнмәси (үзвләрә бөлүнмәси) анлајышы мөвчуддур вә һәлә Фердинанд де Сессурдән башлајараг дил ишарәләринин мәнијјетини мүәյҗәнләшdirәркән «ифадә планы» вә «мәзмун планы» терминләринин мұвазилийндән чыхыш едилir. Бу бахымдан нитг актынын өзүнүн үзвләрә бөлүнмәси дә ики аспекттә: а) сырф акустик-фонематик чәһәтдән, б) семантик-структур чәһәтдән апарыла биләр. Акустик-фонематик үзвләнмә адәтән ажры-ажры физики параметрләрә, тонун дүшуб-галхмасына, мелодик контурун дәжишмәләринә, паузая, интенсивлик вә узунлуға, интонасија әјрисинин галхыб-енмәсиси нә әсасланыр. Семантик-структур үзвләнмәjә кәлдикдә исә бурада артыг мәнтиги—грамматик мұвазилик, ваһидләрин морфологи вә синтактик мұвазилиji вә сәрһеди әсас рол ојнајыр. Бу ики нөв үзвләнмә бир-биринә мұвази олса да, бә’зи һалларда фонематик үзвләнмә нәтичесинде ажрылан һиссә (сегмент) бә’зән бу вә ja башга морфосинтактик дил ваһидинә (сөз, сөз бирләшмәси вә с.) там ујғун кәлмәjә дә биләр. Мәсәлән, дилчилик әдәбијатында фонетик сөз вә онун сәрһәдләринин морфосинтактик сөзлә әлагәси вә мұвазилиji мәсәләсінә тохунулмушдур. Фонетик сөз экспрессив-емосионал чәһәтләри әкс етдиရен фонематик вә просодик хүсусијәтләр топлусуна малик олдуғуна көрә грамматик сөздән даһа зәнжиндер. Еjни гајда илә ритмик групларын сөз бирләшмәләринә вә ритм-тактык чүмләjә мұнасибәти дә чидди, мұбаһисәли вә дәғигләшмәjә ентијачы олан саһәләрдәндир.

Әn’әnәvi дилчилик бахымындан нитг ахыны семантик вә фонетик өлчүләрә әсасән илк нөвбәдә чүмләләrә бөлүнүр. Лакин бу бөлкү шәртидир, чүнки бу бөлкү «битмиш фикир» анлајышына әсасланыр, һалбуки чохларының баша дүшдүjү мә’нада чүмләdәn фәргли ваһидләr вардыр ки, онларын формалашмасында әсас амил бу вә ja башга просодик параметрин олмасыдыр. Мәhз бу мә’нада Шерба гејд едир ки, нитг аз-chox тамамланмыш мә’на ifадә едәn ваһидләr парчаландырынан биз онлары чүмлә адландырырыг.² Лакин нитгин чүмләlәr парчаланмасы мәсәләни там әнатә етмир

¹ С. М. Гайдучик. Фоностилистический аспект устной речи. АДД, 1973, сан. 11—12.

² Бах: С. М. Гайдучик, көстәрилән әсәри.

вә нитгин чохшахәли имканлары мәсәләси бахымындан дилчилијин мұасир тәләбләрини өдәмір.

Чүмләlәr мәтн, јарыммәтн вә с. кими синтактик бирләшмәләr тәркибинде фәалиjәt көстәрир, буна көрә дә онларын бир сыра нөвләринин формалашмасы вә «мә’наландырылмасы» да мәhз һәmin синтактик бирләшмәlәr тәркибинде мүмкүн олур. Демәли, бир тәрәфдәn, чүмлә өзүндәn даһа бејүк синтактик бирләшмәnin тәркиб һиссәси кими там мүстәгил дејил вә онун сәрһәdlәri мәhз бу синтактик бирләшмәdәn асылы шәкилдә мүәjәnләшир, дикәr тәрәфдәn исә чүмләnin өзү, јухарыда дејилди кими, ажры-ажры һиссәләrdәn ибәрәт олур ки, дилчиликдә бу һиссәләrin фәргләndirilmәsi вә тәснифинде кениш фикир ажрылығы мөвчуддур. Мәсәләn, әкәr Л. В. Шерба синтагманы характеризә едәркәn онун мә’на вә синтактик чәһәtlәri илә јанаши фонетик әlamәtlәrinи дә нәзәрә алмыйшырса, («синтагма сонунчы сөздә вурғунун гүввәтләнмәsi илә формалашыр»), акад. В. В. Виноградов исә синтагманын анчаг семантик-синтактик тәrәfinә фикир верир вә ону синтактик-семантик ваһид кими көтүүр. Башга сөзлә, В. В. Виноградов белә һесаб едир ки, синтагма фонетик дејил, синтактик вә семантик анлајышыр вә бу садә мә’на ваһидини ритмик вә ja фонетик ваһидлә гарышырмаг лазым дејилдир.¹

В. Н. Ярцева² вә Е. В. Кротевич³ дә синтагма анлајышындан данышшаркәn әсас е’тибариlә синтактик мөвгедәn чыхыш едирләr.

С. И. Абакумовун фикринчә,⁴ синтагмалар чүмләnin интонасија илә бирләшәn вә паузаларла ажрылан парчаларыдыр. В. Лојаја көрә,⁵ синтагма фактик сурәтдә чанлы данышыг нитгинин бөлүнмәs синтактик һиссәси олуб ики фасилә арасында јерләшир, мә’нacha бутөвдүр, интонасија вәnдәтиn, хүсуси ритмә, мәзмұна маликдир. Бу мүәллифләrdәn Е. В. Кротевичин⁶ синтагмаја вердији тә’риф мараглыдыр: «Синтагмаја вердији тә’риф мараглыдыр: «Синтагма грамматик чәһәттән әлагәләnен, мә’нacha вә интонасијача бирләшәn, бир вә ja

¹ В. В. Виноградов. Понятие синтагмы в синтаксисе русского языка. В кн.: «Вопросы синтаксиса современного русского языка». Учпедгиз, М., 1950.

² В. Н. Ярцева. Основной характер словосочетания в английском языке. ИАН ОЛЯ, 1947, т. VI, в 6 сәh. 501—508.

³ Е. В. Кротевич. К вопросу о синтагматическом членении речевого потока. «Ученые записки» Ленинградского Государственного Университета», 1946, т. III, сәh. 85—107.

⁴ С. И. Абакумов. Современный русский литературный язык. М., 1942, сәh. 119—235.

⁵ Бах: Русский язык в школе, 1940, № 3, сәh. 17.

⁶ Е. В. Кротевич. К вопросу о синтагматическом членении речевого потока. «Ученые записки» ЛГУ, 1946, т. III, сәh. 93—94.

бир нечә сөздән ибарәт синтактик ваһиддир ки, ја өзү мұстәтил нәфәс группу тәшкіл едир, ја да онун тәркибинә дахил олур. Җүмләjә мұнасибәтдә синтагма адәтән онун һиссәсина тәшкіл едир, амма она бәрабәр дә ола биләр». Г. Р. Тукумтсева, Е. В. Кротевичин вердији бу тә'рифә зидд чыхыр, лакин о да синтактик принципә әсасланыр: «Бурада синтагма һәр шејдән әзвәл синтактик (ритмик-intonativ jox) ваһид кими гәбул едилүр».¹ Л. В. Шербаның синтагма адландырығы нитт парчасыны Г. Р. Тукумтсева нитт такты вә ја садәчә оларға текте адландырыр ки, она да белә бир тә'риф верилир: «Бизим сәсли нитгимизин ики фасилә арасында парчасы нитт тактлары адыны дашишыр».² Қөрүндүјү кими, бурада нитт такты «нәфәс группу» мә'насында көтүрүлүр.

Бизә белә қәлир ки, нәфәс группу термини гәти сурәтдә рәддә едилмәлидир, чүнки о, дилчилик баҳымындан дил һәдләринин гарышылыглы мұнасибәтләринин, дил ваһидләринин функционал мәгсәдинин ачылмасына һәйни көмәк көстәрми, әксинә, маңе олур. Һәтта сырф фоноложи, јәни функционал өчінде һәзәрә алмаг белә нәфәс группу термининә берәрает газандырмаға әсас вермир, чүнки ниттә һеч вахт ейни мүддәтдән соңра фасилә едилмир вә һәр дәфә дә ейни мигдарда һава сәрф олунмур. Һәтта физиологлар өзләри белә «физиологи» вә «нитт» тәнәффүсүнү фәргләндирүр вә гејд едирләр ки, ахырынчы амил билаваситә ниттин хүсусијәтләри илә шәртләшир.

А. А. Реформатски паузадан пауза гәдәр олан нитт парчасыны фраза, јәни нәфәс группада адландырыр вә белә һесаб едир ки, фраза бир интонасија далғасы илә бирләшир вә интонасија ваһиди тәшкіл едир.³ Бурада фраза интонатив мә'нада синтагма яуғун қәлир вә ону әвәз едир.

Л. В. Шербаја көрә исә фраза چүмләниң гарышылығы кими чыхыш едир.

С. П. Бабров синтагманың һәйни ритмик-семантиկ, һәтта синтактик ролуну да инкар едир вә көстәрир ки, синтагма әсас е'тибариүә мә'на ваһидидир. Синтагма һаггында бәңс едәркән, о, һәмин анлајыша мұрачиәт едән алимләрлә, хүсусилә Л. Р. Зиндер вә В. М. Жирмунски илә разылашмадығыны билдирир.

Синтагманың тәкчә синтактик-семантик һадисә һесаб едилмәси һеч вахт өзүнү дөгрутмур. Експериментал фоне-

¹ Г. Р. Тукумтсева. Понятие о синтагме. «Русский язык в школе», 1948, № 1, сән. 6.

² Г. Р. Тукумтсева. Іенә орада.

³ А. А. Реформатский. Введение в языкознание. М., 1957, сән. 67.

Н. В. Чемесина. Строение синтагмы в русской художественной речи. Синтаксис и интонация, Уфа 1969, сән. 3—4.

тик тәдгигатлар синтагманың ритмик мәнијјәтини экс етди-рән конкрет фактлар верир. Н. В. Чемесинаның гејд етди-кими, синтагма һәм семантик—синтактик, һәм дә ритмик—intonativ ваһиддир. Синтагманың тәркибинә дахил олан фонетик сөzlәр арасында тәкчә гарышылыглы мә'на вә синтактик әлагәләр дејил, ритмик вә интонасија типли әлагәләр дә ашқар сурәтдә мөвчуддур. Синтагматик бөлкүнүң әсасында мә'на вә синтактик мұнасибәтләр дурур, амма, о, фонетик, интонатив вә ритмик васитәләрлә ичра олунур.

Елми әдәбијатда синтагма һаггында башга фикирләр дә мөвчуддур Ф. де Сессүрун дилчилик һәзәриjәсіндә синтагма даһа кениш аспекттә көтүрүлүр. Сессүрун фикринчә, тә'јин едән вә тә'јин олунандан ибарәт олан һәр һансы бир бирләшмә синтагма адланыр. Онун синтагма һәзәриjәси синтактик, морфоложи вә лексик гурулуш арасындағы фәрги һәзәрә алмый. Беләликлә, синтагма нитгин структур типи кими көтүрүлүр, онун мадди-фоник өчінде дигәт жетирилмір.

Азәрбајҹан дилчилијиндә синтагма яуғунда әтәри характер дашишыр вә демәк олар ки, онун өчінде әлагәләри һәзәрә алмый. Беләликлә, синтагма нитгин структур типи кими көтүрүлүр, онун мадди-фоник өчінде дигәт жетирилмір.

Н. Мәммәдов синтагмалары А. А. Реформатскиң нөгтиji-һәзәриндән изаһ етдиини е'тираф етмәккә յанаши жазыр: «Синтаксисин ән башлыча ваһиди(?) синтагмадыр. Синтагма ики үзвүн бу вә ја дикәр табелилик әлагәсі илә бирләшмәсінә дејилүр».¹ Бир сәнифә соңра мүәллиф көстәрир ки, «сөз-чүмләләrin синтагма кими изаһ едилмәси синтагма һаггында олан тә'рифә зиддир. Мә'лум олдуғу үзрә, «синтагма бу вә ја дикәр табелилик әлагәсі илә бағланан ики үзвүн бирләшмәсідір».²

Ж. Сейидовун китабында исә дејилир: «А. А. Реформатски синтагманы тамамилә башга аспекттә изаһ етмәjә чалышыр. О, синтагма яуғун белә бир мүчәррәд тә'риф верир: «Синтагма табелилик мұнасибәтіндә олан бу вә ја дикәр ики үзвүн бирләшмәсідір».³

Үмумијјәтлә, синтагма яуғунда мүхтәлиф дилчиләр мүхтәлиф нөгтиji-һәзәрдән җанашырлар.

Грамматик өчінде хүсуси фикир верән тәдгигатчылар әсәсән дигәттөн грамматик тәһлилә верир. Ән'әнәви тәдгигатларда мәһз бу сәбәбдән синтагманың интонасија хүсусијјәтләри

¹ Н. Мәммәдов, А. Ахундов. Дилемијә кириш, Бакы, 1966, сән. 124.

² Іенә орада, сән. 125.

³ Ж. Сейидов. Азәрбајҹан әдәби дилчилијә сөз бирләшмәләри, Бакы 1966, сән. 68.

нэээрэ алынмамыш, нэтичэдэ дилин грамматик вэ фонетик надисалэринин гаршылыглы өлагэсни экс етдирэн хүсүси терминолохи вэ методика назырлана билмэшидир.

Фонетистлэр исээн кичик сэсли ваниллэрлэ мэна арасындакы гаршылыглы өлагэлэрэ фикир вермиш вэ бу заман грамматик амиллэрдэн яан кечмишлэр.

Грамматик вэйдэт сөз вэ сөз бирлэшмэлэринэ, фонетик вэйдэт сөс вэ сэс бирлэшмэлэринэ иснад едир. Мүасир дилчилик фонетик гурулушла грамматик гурулуш арасындакы гаршылыглы өлагэлэри мөвчудлууну гэбул едир вэ ńеч шубхэсиз ки, бу лингвистик өлагэлэри нэээрэ алынмасы бирсыра долашыг мэсэллэрийн ачылмасына зэмийн јарадыр. Бу бахымдан синтагмада фикрин ифадэси заманы грамматик амиллэрлэ јанаши, дилин тоник васитэлэриндэн дээстифадэ едилр ки, бу да синтагманы нитгимизин фонетик-грамматик ваниди адландырмаа имкан верир. Дилин фонетик вэ грамматик ńадлэри арасындакы гаршылыглы өлагэни нэээрэ алараг П. К. Ваараск јазыр ки, синтагма синтактик-фонетик ваниллдир, о, специфик грамматик тэргибат, сэзлэрийн өлагэлэн-мэсийндэн башга ńэм дэ чумлэ вургусу, мүэjjэн интонасија вэ ади паузадан мүтэшккилдир.¹ Истэнийн өлчүлү синтагманын (бирсөzlү вэ чохсөzlү) характеристизэ олунмасынын тэкчэ формал-синтактик тэсвирэ дејил, ejни заманда ńэм семантический, ńэм фонетик-интонатив, ńэм дэ ритмик тэсвирэ ентиячы вардыр. Белэликлэ, синтагма чохшахэли тэдгигат тэлэб едир.

Дилчилик тэдгигаты учун синтагманын синтактик вэ хүсүсилэ семантический бүтөвлүүжү вэ фэргилий, онун интонасија характеристикасы вэ синтагмаларын синтактик вэ интонасија типолокијасы хүсүсэн өнгөмийтэли мэсэллэрдэндир. Элбэйтэ, синтагмаларын синтактик тэбиэти нисбэтэн этрафлы тэдгиг едилшидир. Лакин буунула белэ актуал үзвлэнменин формалашмасы мэсэлэсий ńэлэ дэ камил шэкилдэ өжренилмэшидир вэ буна көрэ дэ синтагманын интонасија характеристикасынын тэдгиги күнүн вачиб мэсэлэсий кими гаршида дурмагдадыр. Синтагманын интонатив тэбиэтийн ńэртэрэфли өжренилмэсий, ńеч шубхэсиз, синтагматик үзвлэнмэ шэртлэрийн мүэjjэнлэшдирмэсий, синтагмаларын семантический-синтактик вэ интонасија бүтөвлүүнүн өссларыны ачмағы, синтагмаларын интонасија гурулушууну тэсвир етмэжий тэлэб едир. Бүтүн бунлар өз нөвбэсийндэ синтагманын ритмик ролуну да мүэjjэнлэшдирмэсий имкан јарадыр.

¹ П. К. Ваараск. Очерк развития синтагматической фонетики русского языка, Таллин, 1964, с. 61.

СИНТАГМАТИК ҮЗВЛЭНМЭ. СИНТАГМАНЫН ИНТОНАСИЈА ГУРУЛУШУ

Нитгин синтагматик үзвлэнмэ мэ'яры өсас е'тибарилэ бунлардыр: ритмик үзвлэнмэ, семантический үзвлэнмэ вэ синтактик үзвлэнмэ. Жазылы нитгдэ синтагматик үзвлэнмэнийн өзүнэ-мэхсүс дэгиг сэргээдлэри вардыр. Бурада дургу ишарэлэри илэ, сэтирлэрэ бэлүүнмэ илэ јанаши объектив шэкилдэ тэзэхүүр өдөн хүсүсiformal, ритмик меярлар да мөвчуддур ки, бунлары шэрги оларааг ритмик фигурлар адландырмаг олар. Ритмик фигур мүхтэлиф аксент гурулушуна малик олан фонетик сэзлэрийн, јаход ритмик группаларын ардычыл вэ низамлы дүзүүлүшүндэй ибарэтидир. Ритмик фигурларын мүэjjэнлэшдирмэсийндэ мөвчэгэ гоншу олан фонетик сэзлэрдэки сөз вургусунун јеринийн мувазилийн хүсүсийн өнгөмийтэдэш јыр. Чумлэдэ вургусуз ритмик групп ола билмэз. ńэр ритмик группда ńеч олмазса бир вургулу сөз олмалыдыр. Бундан башга, ńэр бир ритмик групп өзүнэ-мэхсүс ритм вэ сүр'этлэ характеристизэ олунур. Ритм интонасијанын ńэрэктэдэ олан тэркиб ńиссэсий адландырыла билэр. Ритмик фигурларын интонасијасы мүхтэлиф фонетик просеслэрийн вэйдэтидир. Онун тэркиб ńиссэлэрийн бир-бирийндэн тэчрид едилши шэкилдэ өжренилмэ олмаз. Хүсүсилэ, нитгин өссларын тэшкүл өдөн мелодија вэ чумлэ вургусу бир-бирийн чох бағлыдыр вэ бунлардан бири дикэрийн шэртлэндир. Мелодија бэ'зи наларда ажры-ажры ритмик группларын характеристик өламэти кими чыхыш едир вэ онларын семантический өнгөмийтэни, чумлэдэ ојнадыгы ролу көстэрир. Белэ бир мисала диггэт едэк:

Исти бир јаз күнү, мешэ кэнарында...

Бурада ики ритмик фигур (*исти бир јаз күнү вэ мешэ кэнарында*) мөвчуддур вэ ńэр бири өзүнэ-мэхсүс мелодик кеийүжэлтэ характеристизэ олунур.

Ритмик фигур чумлэ дахилиндэ вургулу вэ вургусуз ńечаларын нөвбэлэшмэсий нэтичесийндэ тэрэнир. Тэркибиндэ бир вургулу сөз олан синтагма өзү ритмик фигур тэшкүл едир. Тэркибиндэ бир ńеч вургулу сөз олан синтагмада вургулу сэзлэр арасында вургусуз сэзлэр варса, ики вэ даха артыг белэ ритмик фигур ола билэр (бах: јухарыдакы мисал).

ńэр ńансы бир синтагма дахилиндэ ритмик фигурлар бир-бирийндэн фасиллэлэрэ ажрыллыр.

Ритмик фигур бир вэ ја бир ńечэ такты фонетик чөхтэдэн бирлэшдир. Бу да өз нөвбэсийндэ вургулу ńечасынын хүсүсилэ сонунчу тактын вургулу ńечасынын хүсүсийн нэээрэ чаридырламасы илэ ичра олунур.

Ритмик фигурларын темпорал хүсүсийтэрийн онларын чумлэ дахилиндэки мөвчэгэ илэ мүэjjэнлэшир. Чумлэ дахилиндэ ритмик фигурларын тэркиби ńэм өнгөмийтэ, ńэм дэ кеийүжэлтэ

фијјэт бахымындан өјренилә биләр. Биринчи һалда ритмик фигуру тәркибинә дахил олан тактларын сајы, икinci һалда исә ритмик тактлара мәңсүб олан һечаларын фонетик сәчијјәси нәзәрдә тутулур.

Ритмик группун тонал характеристикасына кәлдикдә исә биз чүмләнин мәгсәди вә фоностилистик хүсусијјётләри илә әлагәдар мејдана кәлән интонасија фәргләрини нәзәрдә тутуруг.

Ритмик фигуру һаггында нисбәтән там тәсәввүр јаратмаг үчүн ашағыдақы һаллары нәзәрдән кечирәк:

1. Нә бечә?

Бурада нә һечасындан соңра тон енмиш, һәмин енән тон икinci һечанын башланғыч самити илә демәк олар ки, бирләшмишdir. Икinci сезүн икинчеләр олмасына баһмајараг, ялныз биринчи һечада тон галхыш, вургусуз һечада исә енмишdir. Дедикләrimiz кәстәрир ки, ритмик фигура дахил олан сезләр мұхтәлиф вурғу гәбул едә биләрләр.

2. а) Нә олуб?

Биринчи вә икinci һечалар бир вурғулу ешидилир. Белә вәзијјэт соңда вахт сайтлә битән сездән соңра сайтлә башланып сөз кәлдикдә мушаһидә олунур. Демәли, бунлардан бири (әсасен соңракы) өз вургусуну итирир. Соңра кәлән сезүн тәркибиндәки дикәр һечалар да һәтта өз вургусуну сахлаја билмир.

б) Нә әмәб?

Сайтлә битән сезүн сайти өзүндән соңра кәлән дикәр сезүн башланғыч сайти илә ejni олдугда онуңла говушур, бир ритмик фигуру тәшкүл едир вә бу фигурда соңракы сез вургусуну итирир.

Ритмик дәјишмәдән асылы оларын чүмләдә бә'зи сезләр вә сез һиссәләри өз вургуларыны итире билирләр:

3. Нијә ej?

Бүтүн бунлар кәстәрир ки, ритм интонасијаын әсас компоненти кими, синтагматик үзвләнмәнин әсас амил кими чыхыш едир.

Ритмик параметрләрлә јанаши синтагматик үзвләнмәнин семантика вә синтактик мејарлары да мөвчуддур.

Синтагматик үзвләнмәнин семантика шәртләри дедикдә ашағыдақылар нәзәрдә тутулур: чүмлә үзвләринин үмуми-ләшмиш семантикасы, мә'на әлагәләринин мәhkәмлиji вә ја зи菲лиji, зиддијјёт әлагәләринин олмасы.

Синтагматик үзвләнмәjә шәрайт јарадан синтактик шәртләр дедикдә исә конкрет оларын ашағыдақы дилдахили әла-

гәләрә истинад едилir: 1) чүмләнин гурулушу, 2) кениш мә'нада нәзәрдә тутулан сез сырасы, 3) чүмлә үзвләринин кенишләндирilmәsi дәрәчәси, 4) әлавә вә хүсусиләшмәләрин олуб-олмамасы, 5) садаламанын олуб-олмамасы (синтактик һәмчинислик), 6) мәзмунча бир-биринә яхыныг көстәрән вәнидләри синтактик әһәтдән бирләшмәк имканлары, 7) сезләр арасында синтактик әлагәләрин дәрәчәләри (мәhкәмлиji—зәифлиji).

Синтагматик үзвләнмәнин бу мұхтәлиф амилләрини кениш шәкилдә сәчијјәләндирән Н. В. Черемисина языры: «Сайдығымыз мұхтәлиф синтагматик үзвләнмә шәртләри (һәм семантика, һәм синтактика вә һәм дә ритмик) адәтән бу вә ја башга шәкилдә гаршылыглы сурәтдә әлагәдардыр, бағлыдыр. Онлар синтагматик үзвләнмә вә бирләшмә ән'әнәләрини гүввәтләндирәр, ја да битәрәфләшдирир.

Нәр бир конкрет контекстдә бу шәртләрин бири вә ја бир нечеси иштирак едир, һәм дә онларын нәр һансы топлусунда бир апарычы әсас шәрт мөвчуд олур ки, бу шәрт башгаларыны өзүнә табе едир. Эксәр һалларда әсас дахили шәрт семантикасы. Мә'лүмдүр ки, мәсәлән, мөвчуд грамматик тәртибаты вә лексик тәркиби сахлајанда да бир сыра чүмләләр бир јох, бир нечә мә'нада анлашыла билирләр, јәни семантика әһәтдән чаларлашырлар. Үнсүйјёт мәгсәдиндән асылы оларын актуал үзвләнмәси дә мұхтәлиф ола биләр. Бурада мувази оларын үзвләнмәнин варианты да әмәлә кәлир: чүмләләр мұхтәлиф шәкилдә парчаланыр, хүсусиләшмәмәши синтагмалар хүсусиләшир вә с. Үзвләнмәнин формал шәртләри исә гаршылыглы шәкилдә чыхыш едән ритмик вә синтактика шәртләрdir (мәhз бу мә'нада да интонасија илә синтаксисин гаршылыглы әлагәсіндән данышылыр). Һәм дә ритм қаһ апарычы, мүәjjәнеди, қаһ да икinci дәрәчәли, әлавә кәмәкчи амил кими чыхыш едир.¹

Беләликлә, нәр бир синтагма өз-өзлүjүндә ритмик, семантика вә синтактика хүсусијјётләрин вәнидәтидир вә ритмик-семантика сәчијјә адәтән семантика тәләблә тәнзимләнир. Мәhз буна көрә дә нәр һансы бир чүмләни тәшкүл едән сез вә ја сез группалары мә'нача, грамматик гурулушча вә интонасија етибарилә бөлүнмәз вәнид кими чыхыш едир:

Јанаши синифдә қаны мүәллимә дәрс дејирди.

Бурада икى мә'на группу вардыр ки, бу группадан биринчи си өз семантика әһәмиjjәтинә көрә икinci үчүн јардымчы рол ојнајыр вә өзлүjүндә там мә'на ифадә етмәдији үчүн ондан соңра тон галхыр. Тон интонатив васитә олуб чүмләдә вә ја

¹ Н. В. Черемисина. Строение синтагмы в русской художественной речи. «Синтаксис и интонация», Уфа, 1969, с. 19—20.

мә'на группунун сонунда сәс јүксәклијинин галхмасы илә мүәјжәнләшир. Одур ки, чүмләнин мә'насының вә еләчә дә нәрһансы сөз группунун мә'насының аjdынлашмасында бу тонун өзүнәмәхсүс ролу вардыр. Чүмләнин әvvәлиндә вә ja ортасында бу вә ja башга тонун ишләдилмәси нәмин мә'на группунун семантик эһәмијјәтинин дәрәчесини билдирир. Галхан тонун ишләдилмәси мә'на группунун сәrbест олмамасыны, онун мә'насының натамамлығына вә нәйинсә әlavә едилмәсінә ентијач олдуғуну көстәрир.

Биринчи мә'на группудан соңра гыса, икinciдән соңра узун фасилә тәләб олунур. Демәли, нәр бир тонун өзүнәмәхсүс фасилә илә мүшајэт олунмасы налы өзүнү көстәрир. Узун фасилә ону көстәрир ки, фикир тамамланышыр, яәни чүмлә битмишdir вә онун ардыңча яениси кәлмәлиdir. Узун фасилә чүмләләр арасында сәрһәddи мүәјжәнләшdir. Лакин елә чүмләләр дә вардыр ки, онларын дахилиндә фасилә едилмәсә дә, мә'на группу өз мелодијасыны сахлајыр.

Мә'на группу интонасија көрә формалашдығы учүн ону бә'зән интонасија группу да адландырылар. Лакин јухарыда гејд етдијимиз кими, нәр бир синтагманың формалашмасында тәкчә интонасија эсас ола билмәз. Синтагманың вә ja синтагматик тәркибин дахилиндә олан сөзләр семантик вә грамматик (синтактик) чәһәтдән дә әлагәли олмалыдыр. Бу исә о демәкдир ки, синтагма ритмик, синтактик вә семантик чәһәтдән бөлүнмәз бир бүтөв олмалыдыр.

Мүхтәлиф емоцијалар ифадә едән интонасијалар мүхтәлиф дилләрдә даһа чох үмуми (универсал) чәһәтләрә маликдир. Мәгсәddәn асылы олараг интонасија мүхтәлиф чаларлыгларда тәзәһүр едир. Ади тәһкијә үсулу илә дејилән нәгли чүмләнин интонасијасы дикәр чүмлә нөвләринин интонасијасындан фәргләнир. Белә ки, нәгли чүмләни интонасија чәһәтдән тәһлил етсәк, онун тәркибинин бир вә ja бир нечә синтагмадан ибәрәт олдуғуну, синтагма мәркәзинин һарада олдуғуну аждынлашдырырыг.

Мән китабы (ики дәфә) охумушам.

Мүхтәлиф синтагмаларла бөлүнмә имканы бу чүмләнин сәrbестлијини көстәрир вә интонасијаның мә'на әмәлә кәтириди фикрини тәкзиб едир. Экәр Азәрбајҹан дилиндә интонасија хүсуси мә'на әмәлә кәтирејди, онда нәмин чүмлә мүхтәлиф шәкилдә тәләффүз едилдикдә мә'на фәрги јаранды.

Ифадәје мұнасибәтимиздән асылы олараг ejni фикир мүхтәлиф шәкилдә ниссәләрә ажрыла биләр:

Мән, (бүтүн сөзләрими) дејиб гүртартым.

Мән бүтүн сөзләрими (дејиб гүртартым).

Е. А. Брызгунова жазыр ки, мүхтәлиф шәкилдә синтагмалара ажрылмадан асылы олараг бир-биринә экс мә'налар алышыр вә буна аид ашағыдақы мисалы кәтирир:

Оля, (чувствовала мать), не зря вызвала ее.

Оля чувствовала; мать не зря вызвала ее.

Илк бахымдан елә көрунә биләр ки, мүәллифин фикри илә разылашмамаг олмаз. Лакин мәсәләjә мәнтиги чәһәтдән janашдыгда аждын олур ки, биринчи чүмләдәki мә'наны, яәни мәһіз ананың һисс етдијини билдирирмәк үчүн чүмләни анчаг нәмин шәкилдә синтагмалара ажырмаг лазымдыр, башга шәкилдә ажырдыгда мә'на дәжишә биләр. Икinci налда да ejni сөзләри демәк олар. Демәли, мә'надан асылы олараг интонасија дәжишир. Мәсәләn, данышан садалама интонасијасы илә фикрини ифадә едир:

Охумаг, шиләмәк вә истираhэт етмәк лазымдыр.

Бурада синтагматик бөлүнмә мүхтәлиф шәкилдә апарыла билмәз.

Тәркибинин ажрылмасы мүмкүн олмајан синтагма бә'зи налларда синтагма вәниди дә дејилир:

Синтактик бахымдан синтагмалар ики јерә бөлүнүр:

а) Минимал синтагмалар:

- 1) Тә'јинсиз, кенишләндирилмәмиш зәрфлик группу,
- 2) Фе'ли сифәт вә фе'ли бағлама тәркибләри,
- 3) Гошма илә ифадә едилән гошмалы бирләшмәләр,
- 4) Нәмчинс үзвләр.

б) Эсас синтагмалар. Бунлар гурулушча даһа кенишdir, чүнки мүрәккәб чүмләнин эсас тәркиб һиссәләриндән ибәрәтдир.

Синтагматик чәһәтдән бу шәкилдә характеристизә едилән синтагмаларын рәнкарәнк ритмик-интонатив хүсусијјәтләри вардыр. Синтагманың синтактик-семантик бүтөвлүjү вә фәрдилүү өзүнәмәхсүс интонасија гурулушу алыр, яәни интонасија васитәләри илә ифадә едилir. Синтагманың ритмик-интонасија гурулушуна эсасен гүввәси (амплитуддан асылы олараг), јүксәклиji (мүәjjәn вахт әрзиндә сәс далгаларының сајы), узунлуғу (синтагма сәрф олунан тәләффүз вахты) дахилdir. Синтагмалар фасиләләрлә ажрылыр. Фасиләләр бир нөв синтагмаларын сәрһәd сигналлары кими чыхыш едир. Бундан әlavә, синтагмаларын сајы илә вургуларын сајы арасында да мүәjjәn мувазилик мәвчүддур вә вургу синтагманы бир интонасија вәниди кими бирләшdir. Синтагманың өзүнәмәхсүс мелодик контуру вардыр вә бу контурун сәрһәdlәri синтагманың сәрһәdlәrinә уjғundur. Синтагма әn минимал интонасија вәниди олдуғу учун башга интонасија еффектләри—ton вә temprum дә синтагма илә бағльыдыр.